

Концептуальні засади врятування і збереження етнокультурної спадщини територій Українського Полісся, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи

Українське Полісся, як складова частина історичного ареалу прабатьківщини слов'ян, належить до найунікальніших історико-етнографічних регіонів слов'янського світу. Завдяки природно-географічним особливостям цього краю в усіх сферах матеріальної і духовної культури поліщуків донині збереглося багато реліктових явищ, які мають неоціненне значення для відтворення етнічної історії українського та інших слов'янських народів.

Внаслідок Чорнобильської катастрофи 4125 кв.км цієї унікальної і малодослідженої української території (зона відчуження і зона безумовного (обов'язкового) відселення), на якій у 178 населених пунктах проживало 136 тисяч осіб, перетворилися в безлюдну дику пущу, де обірвалася етнокультурна спадкоємність поколінь. Вимушене переселення та розосередження корінних мешканців Полісся неминуче веде до руйнування духовного мікрокосмосу компактної етнічної групи та її асиміляції в новому еколого-культурному середовищі. А на відселених територіях залишилися приречені на загибель матеріальні історико-культурні цінності народу. Практично ця територія, як історично сформований, цілісний етнокультурно-мовний континуум, назавжди зникає з лиця землі.

Руйнівні процеси у сфері соціально-культурних традицій спостерігаються і в зоні гарантованого добровільного відселення (835 міст і сіл з населенням 650 тис. осіб), яка продовжує залишатися територією підвищеного ризику. У зв'язку зі стресовим фактором та збільшенням захворюваності й смертності звідси виїхало вже понад 50 тисяч мешканців.

Таким чином, перед українською наукою і суспільством постала невідкладна проблема врятування і збереження для нащадків усього комплексу етнічної спадщини ураженого регіону.

Одним із шляхів збереження народної культури Полісся є підтримка та розвиток творчого потенціалу самих її носіїв, сприяння подальшому функціонуванню традиційних форм культури у середовищі переселенців. Однак, навіть за успішної реалізації такої програми (при абсолютному збереженні компактності переселених соціумів і забезпеченні еколого-географічної та господарсько-побутової адекватності нового переселенського середовища попередньому), втрати етнокультурних надбань неминучі. Насамперед це стосується найбільш цінних для народознавчої науки реліктових етнологічних явищ та давніх форм традиційного сільського побуту й господарських занять, які зникають нині повсюдно, а тим паче не можуть бути штучно відтворені в нових умовах. Крім того, назавжди втрачається індивідуальне культурно-історичне обличчя, притаманне кожному з покинутих сіл, з їх неповторним природним ландшафтом та успадкованою мікротопонімікою.

Тому оптимальним шляхом врятування культурних надбань в умовах руйнівних наслідків Чорнобильської катастрофи є всебічна системно-цілісна

фіксація зникаючого етнокультурного комплексу з метою створення **багатопрофільного регіонального науково-інформаційного фонду** як вичерпної джерельної бази для подальшого розвитку історичної науки та соціально-культурної реабілітації потерпілого населення. При цьому принципове значення має суцільне обстеження усіх покинутих населених пунктів 1-ї і 2-ї зон та відповідного їм переселенського масиву; вибіркового обстеженню на даному етапі підлягають населені пункти 3-ї зони та частково 4-ї (головним чином давні історичні села з потужним пластом етнокультурних традицій). Що стосується нерухомих пам'яток історії (меморіалів, історичних поховань і кладовищ, археологічних об'єктів), які залишаються на відселених територіях, то за місцем їх знаходження має здійснюватися періодичний пам'яткоохоронний моніторинг.

Відповідно до постанови Верховної Ради України “Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи” (1990) була утворена Історико-культурологічна експедиція Мінчорнобиля України, яка у 1992 р. організувала розробку перспективної комплексної програми (що увійшла окремим розділом до Національної програми мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи), а також залучила до її реалізації цілий ряд тимчасових творчих колективів, сформованих на базі профільних академічних інститутів, вузів, музеїв та громадських організацій України.

Протягом 1993 – 2004 рр. було проведено комплекс польових експедиційних досліджень, спрямованих на вивчення та якнайповнішу фото-, фоно-, відеофіксацію різних аспектів традиційної народної культури, мови та історії краю, суцільну інвентаризацію нерухомих пам'яток історії, археології та монументального мистецтва, а також збирання антропологічних матеріалів, архівної документальної спадщини та предметів музейного значення.

З 2001 р. ці роботи організовуються спеціально створеним в системі МНС України Державним науково-виробничим підприємством “Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій” (далі - ЦЗКС), який діє на госпрозрахункових засадах.

На сьогодні комплексним дослідженням охоплено 311 нас. п. Центрального Полісся (в т.ч. 136 сіл або 76 % у зонах відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, 175 нас. п. в інших зонах радіоактивного забруднення) та 94 компактні поселення переселенців, у результаті чого зібрано вже значний науковий джерельний фонд, який налічує понад 110 тис. документних одиниць (в т.ч., 50 тис. фотонегативів, 1600 годин аудіозаписів та 320 годин відеозаписів, близько 14 тис. архівних документів на паперовій основі) та понад 10 тис. етнографічних експонатів, які зберігаються у тимчасових фондосховищах Києва, Іванкова, Чорнобиля. В рамках програми інвентаризації нерухомих пам'яток обстежено 500 нас. п., де проінвентаризовано понад 1000 об'єктів, серед яких є чимало нововиявлених пам'яток археології та історії. Зокрема, сенсаційними стали відкриття ранньонеолітичної стоянки 6 тисячоліття до н. е. на р. Прип'ять та середньовічного міста Чорнобиля кін. XI – поч. XII ст. (розкопки на цей час продовжуються). За матеріалами пошукових робіт випущено 30 наукових та науково-популярних видань (загальним обсягом 475 друк. аркушів), проведено цілий ряд історико-етнографічних виставок.

Зібраний архівно-музейний фонд, який знаходиться нині на утриманні в ЦЗКС МНС України, вже зараз є унікальним науковим і загальнокультурним здобутком, оскільки у своїй сукупності забезпечує всебічне, системно-цілісне відтворення зникаючого етнокультурного ареалу. До того ж, значна частина зафіксованих тут об'єктів і явищ на сьогодні вже втрачена. Цей органічно сформований документально-предметний комплекс ні в якому разі не може бути ні розчленованим по вузькопрофільних музеях чи архівах, ні приєднаним до інших музейних зібрань загальнонаціонального спрямування, бо в такому випадку повністю буде знівельована його наукова цінність.

Однак, на даному етапі особливо гостро постає проблема **збереження** зібраного музейно-архівного фонду (який є державною власністю, набутою за бюджетні кошти), його правового захисту, а також впровадження у науковий та загальнокультурний обіг.

Водночас актуальним завданням залишається термінове продовження рятувальних польових досліджень (як в уражених катастрофою зонах, так і в середовищі переселенців, яке обстежене лише на 45 %) та організація цілого ряду пам'яткоохоронних заходів і системи моніторингу нерухомих історико-культурних об'єктів на відселених територіях.

Не менш важливим і необхідним сьогодні напрямком є запровадження системи превентивних заходів на випадок подібних катастроф, а також розробка стратегії захисту національної культурної спадщини від інших надзвичайних ситуацій. У більшості європейських країн цей напрямок, поряд із захистом людського життя, належить до пріоритетів державної політики. Тим актуальнішим він є для нашої держави, де феномен національної культури, як основи відродження й самоствердження нації, має суспільно-політичне значення. Створення системи безпеки національних історичних і культурних надбань (історичної пам'яті і духовного потенціалу народу) в умовах техногенних катастроф відповідає стратегічним державним інтересам і є, фактично, складовою національної безпеки України.

Подальша реалізація цих державно важливих завдань вимагає відповідних організаційних форм та стабільного бюджетного фінансування. Оскільки на госпрозрахункових засадах проблематично забезпечити не лише належне утримання і збереження зібраних музейних та архівних фондів, а й систематичне (оперативне) проведення рятувальних робіт. Все це зумовлює необхідність реорганізації Державного науково-виробничого підприємства „Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій” в бюджетну наукову установу (підпорядковану МНС України) з наступним утворенням у її складі **Музею-архіву етнокультурної спадщини уражених районів Українського Полісся**, як оптимальної форми збереження врятованих культурних цінностей та відтворення цілісного культурно-історичного образу втраченої духовної території України.

Перспективність такої об'єднаної музейно-архівної інституції підтверджується вітчизняним і зарубіжним досвідом (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України в м. Києві, Національний музей цивілізації в Оттаві та ін.). В той же час маємо цілий ряд аналогів ефективного функціонування музейних закладів у складі науково-дослідних установ (Музей

етнографії та художнього промислу як структурний підрозділ Інституту народознавства, Археологічний музей як відділ Інституту археології, Музей народної архітектури та побуту України у складі Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України).

У даному випадку реорганізований **Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф**, як головна і єдина поки-що установа такого профілю, і надалі залишатиметься основним фондоутворювачем музейно-архівного комплексу уражених районів Полісся, а також виконуватиме цілий ряд інших функцій відповідно до пункту 2 статті 3 Закону України “Про охорону культурної спадщини” (організація практичних заходів з охорони пам’яток історії та культури на відселених територіях, наукове опрацювання зібраних польових матеріалів та підготовка наукових видань, розробка автоматизованої інформаційної системи та ведення бази даних об’єднаного регіонального науково-інформаційного фонду, узагальнення чорнобильського досвіду пошуково-рятувальних робіт та участь в розробці й реалізації нових державних програм захисту культурної спадщини від інших надзвичайних ситуацій).

Сам Музей-архів передбачається як розгалужена структура з основною експозицією у м. Києві та філією в м. Чорнобилі, що мала б включати експозиційну частину та спеціальний науково-допоміжний фонд радіоактивно забруднених, але цінних експонатів. Вже нині зібраний документально-пам’ятковий масив дозволяє розгорнути експозицію на площі понад 2000 кв. м. По мірі продовження пошукових робіт обсяги музейних фондів зростатимуть.

Крім того, на відселених територіях ще збереглося чимало давніх пам’яток традиційного народного будівництва і побуту, які не підлягають вивезенню за межі зони. Розосереджені по безлюдних селах, ці об’єкти приречені на поступове саморуйнування та знищення через різні непередбачувані чинники. Тому доцільно було б перенести їх в екологічно безпечне й доступне місце з характерним поліським ландшафтом на околицях Чорнобиля, створивши тут музеєфікований комплекс (скансен) народної архітектури і побуту відселених сіл, і, можливо, доповнивши його археологічними фрагментами древнього Чорнобильського городища.

Досі жодна з потерпілих від Чорнобильської катастрофи країн не створила чогось подібного до регіонального музею-архіву. Тому це покладає на Україну велику відповідальність на міждержавному рівні, а також сприяє її міжнародному іміджу як держави, яка дбає про збереження унікальної культурної спадщини регіону, що є важливою складовою всесвітньої культурної спадщини.

З метою практичної реалізації викладених концептуальних засад на даному етапі необхідно:

завершити розпочату у 2004 р. реорганізацію ЦЗКС в наукову установу (з урахуванням необхідної структурної перебудови) шляхом прийняття відповідної постанови Кабінету Міністрів України. Джерелом фінансування діяльності реорганізованого Центру можуть бути кошти бюджетних програм МНС України, за рахунок яких фінансуються нині договірні науково-дослідні роботи ЦЗКС;

виділити з Фонду державного майна окреме приміщення (будівлю) у м. Києві (з передачею її на баланс ЦЗКС) для формування експозиції Музею-архіву та розміщення фондів і структурних підрозділів Центру (загальною площею 2500-2700 кв. м.). При цьому необхідно врахувати, що майбутній Музей-архів, як об'єкт міжнародного туризму, мав би бути розташований у доступному для відвідування місці зі зручним транспортним сполученням. Актуальним було б також надання земельної ділянки у м. Києві під майбутнє будівництво музейно-архівного комплексу за кошти спонсорів;

відновити у проєкті Національної програми мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи на 2001-2010 рр. невинувато вилучений культурологічний розділ "Збереження культурної спадщини Чорнобильської зони".

На подальших етапах має бути здійснена підготовка музейної експозиції та державна реєстрація Музею-архіву етнокультурної спадщини уражених районів Українського Полісся, а також розпочато створення музеєфікованого комплексу просто неба у м. Чорнобилі.

Підтримали:

Ліна Костенко

В. Брюховецький

Юрчишин

Торієв

Григор'єв

Іван Дзюба

В.Г. Бар'яхтар

П.Т. Тронько

В.С. Брюховецький, президент Національного університету "Києво-Могилянська академія"

І.Р. Юхновський, академік НАН України, народний депутат України

Б.І. Олійник, академік НАН України, народний депутат України, голова правління Українського фонду культури

Д.М. Гродзінський, академік НАН України, голова Національної комісії з радіаційного захисту населення України

І.М. Дзюба, академік НАН України, радник Президії НАН України

Я.С. Яцків, академік НАН України, голова Українського міжнародного комітету з питань науки і культури НАНУ, голова МАУ

В.Г. Бар'яхтар, академік НАН України, радник Президії НАН України

П.Т. Тронько, академік НАН України, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців

ЦЗКС МНС України
Омеляшко Р.А.
247-31-80

Омеляшко